

A 20. század első felének centrális templomai

Baku
Eszter

*Pecz Samu templomépítészeti elveinek hatása a két világháború közötti protestáns templomépítészetben**

Az I. világháború és az azt követő gazdasági válság ellenére a két világháború közötti években arányait tekintve számos protestáns templom épült. Az épületek többsége hosszázás elrendezést mutat, mégis markánsan jelentkezik a régi-új irány, a centralizáló elrendezésű templomok építése. A vizsgált időszakban 11 centrális alaprajzú evangélikus vagy közös használatú és 4 református templom épült Magyarországon. A centrális terű templomok megszorodása azt mutatja, hogy korszakunkban határozott igény mutatkozott ezen épületekre a gyülekezetek és az építésszek részéről egyaránt. A centrális épületek elterjedésére okot adhatnak – a német minták lecsapódásain túl – a liturgikus mozgalmak, a világháború sokkhatását követő egyházi szervező tevékenység, de még inkább az új építőanyagok, a vasbeton megjelenése a templomépítészetben, ami számos új szerkezet vagy boltozási lehetőség forradalmasítását jelentette. Ezzel együtt a kísérletező kedv is megjelenik, és olyan épületekben realizálódik, mint a budapest-rákospalotai evangélikus templom hatalmas vasbeton kupolája, amely számos funkcionális kérdést vetett fel a korszakban.

A tanulmány Pecz Samu centrális templomokról vallott elméletén keresztül kísérletet tesz a 20. század első felében, szűkebben értelmezve a két világháború közötti korszakban épült centrális protestáns templomok bemutatására.

A korszak

Az első világháború végén bekövetkező katonai, gazdasági összeomlás véget vetett az Osztrák-Magyar Monarchiának. A világháborúk között eltelt évek, különösen az 1930-as évtized a koncepciók versengéséről ad többé-kevésbé hiteles keresztmetszetet. Ekkorra formálódik ki az egyházi életben – felekezetenként eltérő hangsúllyal és formában – az a progresszióra hajló igény, amely részlegesen bár, de lehetőséget ad egy új kibontakozásra és az egyházi reprezentáció modern művészettel való támogatottságára. A templomépítő program részeként jelentkezett az a funkcionalitást, liturgiai igényeket kielégítő templomtípus, amely a hagyományok feltétlen tisztelete mellett egy történeti alaprajzi formát és térszervezést követ, illetve ültet át a korszak építészeti nyelvére: a centrális alaprajzú templom. Ugyanakkor a centralitás problémája az építészet egyik legizgalmasabb szerkezeti kérdéskörét érinti: a boltozatok és kupolák

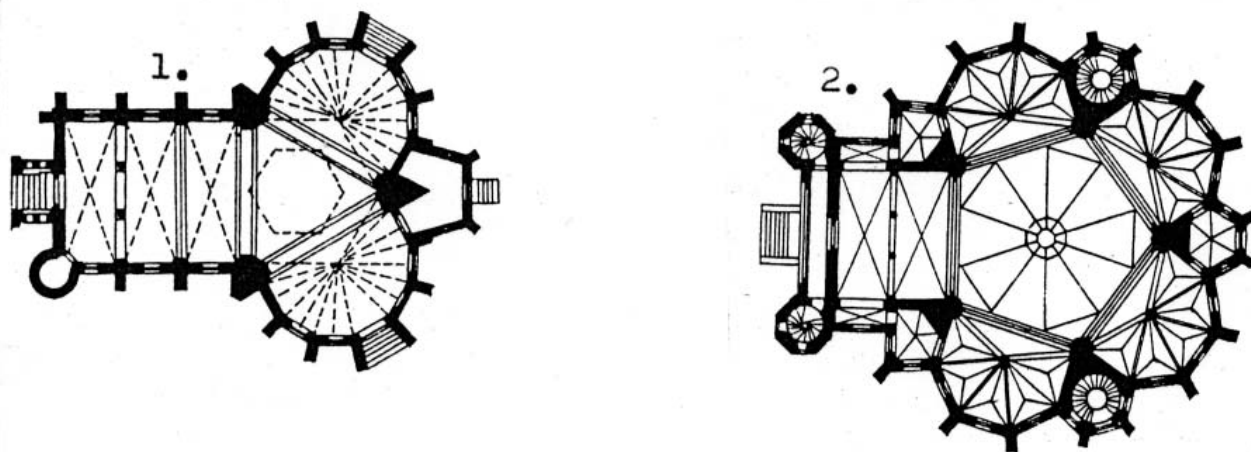
* A tanulmány megjelenését az OTKA 112906-os számú pályázata támogatta.

építését. A templomépítészeti hullám szinte felekezettől függetlenül összefüggésben áll a történelmi, gazdasági, politikai eseményekkel. Korszakunkra vetítve mindez azt jelenti, hogy az első világháborút követő sokkhatás következtében, a világválság terhei ellenére a templomépítkezések száma jelentősen megemelkedett hazánkban az 1920-as évek végétől kezdve, ami egészen az 1940-es évek elejéig kitartott.

Ahogy erre a sokat foglalkoztatott evangélikus templomépítő, Sándy Gyula is rámutatott: „Nagy háborúk befejezése az egyházi élet terén mindenkor élénk tevékenységre ösztönözte a hívő lelkeket. [...] A háborús időktől távolabb a lelkek ily-irányú buzgósága megcsökken és amíg a múlt század második felében és a XX. század elején alig találkozunk egy-egy számottevő új templomépítkezéssel, addig az 1914–18-as, bár ránk nézve balul végződött világháború után, a válságos gazdasági helyzet dacára, hazánkban 10-15 év alatt több új templom épült, mint előtte egy század leforgása alatt. Örvendetesen láthatjuk még ma is [...] az egyházi épületek utáni vágyódást: új templomok égfelé emelkedését.” (SÁNDY 1944; KEMÉNY-GYIMESI 1944, 459. o.) Bár nagyságrendileg kevesebb protestáns templom épült a korszakban, mint római katolikus, mégis tetten érhető a római katolikus templomépítészetre is jellemző stíluspluralizmus. Esetünkben ez azt jelenti, hogy megférnek egymás mellett a historizáló stílusok, amelyek sokszor már modern anyagok használatával gazdagodnak, s válnak végül egyfajta kulissza-szerű jellegzetességgé, valamint a külföldi építészeti hatások adaptációi révén az újfajta építőanyagok, a vasbeton elterjedő alkalmazásával a modern építészet stílusjegyei is.

Pecz Samu templomépítészeti elvei

A Magyar Mérnök- és Építész Egylet mű- és középítészeti szakosztályának 1888. február 20-ai és 27-ei ülésén Pecz Samu debreceni templomának ismertetése kapcsán részletesen kifejtette protestáns templomépítészeti elveit, továbbá közölte a Szilágyi Dezső téri templom alaprajzi struktúráját megelőző ötszög alaprajzú ideális templomtervét, amelyben kísérletet tett arra, hogy a protestáns templomépítészeti centrális vonulatának legnagyobb problematikáját, a geometriai és liturgiai középpontot egybeszerkessze (1–2. kép) (PECZ 1888.)

1. kép. Schulek Frigyes szegedi református templomának alaprajza. 2. kép. Pecz Samu Szilágyi Dezső téri templomának alaprajza

Pecz Samu kiemeli, hogy Schulek Frigyes volt az első, aki szegedi kálvinista templomával újat alkotott e téren, s épülete éppen ezért szinte mintaként funkcionált a későbbi korok számára. Pecz nyomtatásban is megjelent tanulmányának alapvető célja, hogy összeállítsa és rendszerezze azokat a szabályokat, amelyek a protestáns templomok építésénél szem előtt tartandók. E szabályok közül tanulmányunk elsősorban a centrális templomépítészeti elvekre fókuszál, hiszen a két világháború közötti protestáns templomépítészet centralizáló templomaira leginkább Sándy Gyula munkásságán keresztül Schulek Frigyes és Pecz Samu elvei voltak igen nagy hatással (3–5. kép).

A korszakban a trienti zsinat által meghatározott római katolikus liturgiával ellentétben a protestáns istentisztelet legfontosabb szempontja volt, hogy a gyülekezet szeme láttára történjenek a fő liturgiai mozzanatok, vagyis a lelkész mindig jól látható és jól hallható legyen, és a gyülekezet minél közelebb jusson a szószékhez és az oltárhoz vagy úrasztalához (FRIEDRICH 1944; KEMÉNY-GYIMESI 1944, 170. o.), ezáltal osztozva a liturgiában (MENTZER 1999, 133. o.). Protestáns épületek tervezésekor alapvetően fontos, hogy minél több ülőhelyet lehessen elhelyezni a szószék közelében, melyet a hossz- és kereszthajók kombinált elrendezésével lehet a legcélszerűbben megoldani (PECZ 1888, 197. o.). Bár a karzatok építését – elsősorban a kereszthajó szárnyaiba helyezve – Pecz alapvetően elfogadja, kifejezetten elutasítja az egymás felett több szintben elhelyezett karzatos elrendezést. Pecz Samu megjegyzi, hogy mivel a lutheránusoknál az oltár – ami elvileg nem kerülhet az épület középpontjába – elhelyezése meghatározó, ezért a hosszházas kialakítás a megfelelő, az egy-, két-, háromhajós bazilika vagy csarnoktemplom rövidebb hosszúval és szentéllyel (PECZ 1888, 195. o.). Majd később részletezés nélkül hozzáfűzi, hogy evangélikus templomoknál bizonyos esetekben a centrális elrendezés is megokolható, de ekkor is hangsúlyozni kell a hossztengety, amit a szentély, az oltár és a bejárat jelöl ki (PECZ 1888, 195. o.).

A két liturgiai központot a prédikáció és az úrvacsora helye jelölte ki, vagyis a szószék és az evangélikusoknál az oltár, a reformátusoknál az úrasztala, amelyek köré kellett csoportosítani a gyülekezetet. A két fókuszpont meghatározta a belső elrendezést, a padok elhelyezését, új templomok esetén pedig új alaprajzi formák kialakításához vezetett. Pecz szerint a „kálvinista templomépület legmegfelelőbb alapalakja a centrális elrendezés”, amelyben az úrasztala az ülőhelyektől számítva mindenholn egyenlő távolságra van, s azon hely, ahol a vallási szertartás

3–4. kép. Schulek Frigyes szegedi templomának tervei

leglényegesebb része zajlik, építészetileg is középpontot képez (PECZ 1888, 199. o.). Így tehát megvalósul a geometriai és a liturgiai középpont egybeesése, ami evangélikus és római katolikus templomok esetében kevéssé megoldható, hiszen az oltár általában a szentélyben kap helyet. Kivételt képeznek ez alól természetesen a memoriális emlékek és a baptisztériumok.

5. kép. A szegedi Kálvin téri református templom

Annak ellenére, hogy Pecz csak különös esetekben tartja alkalmasnak az evangélikus templomok centrális térszervezését – amikor a helyi viszonyok erre kényszerítik az építést –, javaslatot ad az alaprajzi elrendezésre vonatkozóan. Evangélikus templomok esetében páros számú oldalú sokszögből kell kiindulni, tehát legalkalmasabbak a négy-, hat-, nyolcszögű szabályos sokszögek. A páros sokszög alaprajzú templom esetében a sokszög egyik oldalán nyíló bejárattal szemben minden esetben a sokszög egy oldala áll, ahol el lehet helyezni a szentélyt. Ezzel ellentétben a páratlan sokszögű alaprajz esetében a bejárati oldallal szemben a sokszög egyik csúcsa áll, amely inkább a szószék elhelyezésére lehet alkalmas, ami így a templom minden részéből jól láthatóvá válik, s a főbejáraton át érkezők szimmetrikusan fognak elosztódni a szószék körül. Éppen ezért Pecz Samu kálvinista templomok alapformájaként három-, négy-, illetve ötszöget javasol (PECZ 1888, 199–200. o.).

18–19. századi magyar példák mint előzmények

Magyarországon a hosszázás protestáns templomok a 18–19. században uralkodó jellegűnek tekinthetők, azonban megfigyelhető egy-egy olyan elszigetelt példa, amely valamilyen módon kísérletet tett a hosszanti elrendezéssel szakító centrális megoldások kifejlesztésére. A centralizáló törekvések a hosszázás

templomok lassú metamorfózisával alakultak ki. A folyamat egyik első lépésnek tekinthető Schulek Frigyes rendkívül innovatív szegedi református temploma, amelynek hatása Pecz Samu templomépítészeti elveiben s a 20. század elején még Borsos József terveiben is egyértelműen kimutatható.

Schulek Frigyes szegedi református temploma

Schulek 1883-as szegedi református temploma egyfajta megelőlegezésésként is értelmezhető a nemzetközi viszonylatban is lejátszódó liturgiai és templomépítészeti folyamatoknak. Schulek felfigyelt arra, hogy gyakorlatilag értelmét veszítette, hogy a református templomépítészeti a katolikus templomok hosszanti elrendezését veszi át, mivel a liturgiai központok megváltoztak, s az oltártér már nem hangsúlyozandó, sokkal inkább szükséges az úrasztala és a szószék megfelelő elhelyezése s a közösség ezek körül való csoportosítása (RÓKA 1996, 128. o.). Schuleket tehát egyfajta funkcionális elv vezérelte a centrális, háromszögű magból kiinduló szegedi templom tervezésénél, amelyet hosszázással és két karéjjal bővített (RÓKA 1996, 129. o.). Schulek szegedi temploma, részben a háromszögletű telek adottságait követve, a mértani és liturgiai centrum egybeolvasztásának, vagyis a református szertartás funkcionális irányának kiváló példája, amelynek alapján – ahogyan RÓKA Enikő megjegy-

zi – a szakmai köztudat Magyarországon is úgy fogadta el a centrális elrendezést mint a protestáns templomnak legmegfelelőbb sémát (uo. 162. o.)

Pecz Samu ötszögű ideálterve, majd a Szilágyi Dezső téri temploma – amelynek tervpályázatára Sztzehlo Ottó és Kauser József is centralizáló tervet nyújtott be –, Sztzehlo Ottó szolnoki református temploma, Francsek Imre szarvasi evangélikus temploma, majd a századforduló derekán 1902-ben Murányi Lajos diósgyőri evangélikus temploma, 1904–1905-ben Szvoboda Gyula ózdi református temploma, Borsos József terve a debreceni Árpád téri templom pályázatán, az ő hódmezővásárhelyi református temploma, illetve Árkay Aladár fasori református temploma azok a példák, amelyek centrális vagy centralizáló alaprajzaikkal előkészítették a világháborút követő, a gyülekezet összetartó szerepét erősíteni szándékozó centrális templomépítészeti elterjedését.

Német minták

Különböző rendelkezések is befolyásolták a protestáns templomok tervezését. Az 1861-ben bevezetett ún. eisenachi regulatív rendelkezéseknek köszönhetően a centrális épületek a profán hagyományokra való hivatkozással nem voltak többé alkalmasak protestáns templomok számára. Az addigi változatos alaprajzú, központosított térszervezésű templomok helyett a szabályzat új építési elvei a középkori építészet felértékelésével változást hoztak az evangélikus templomok tervezésében (RÓKA 1996, 122. o.). „A színházakra, antik szentélyekre emlékeztető centrális formákat és belső elrendezéseket elutasították ugyan, de megmaradtak azok az okok, melyek alkalmazásukat korábban életre hívták. Nem lehetett sokáig figyelmen kívül hagyni a protestáns liturgia követelményeit, amelyekből logikusan következett a centrális elrendezés – de nem lehetett azokat a korábbiakkal azonos formában alkalmazni sem.” (RÓKA 1996, 162. o.) A 19. század utolsó évtizedeiben az eisenachi szabályok meggyengülése figyelhető meg, ami új programok kidolgozásához vezetett 1891-ben a wiesbadeni program, majd 1894-ben a berlini templomépítészeti kongresszus keretében. Az új programok kidolgozásának gyökerét a római katolikus egyházban is párhuzamosan zajló folyamatok, az úgynevezett liturgikus mozgalmak alkották. Az új programok a hangsúlyt a teológiai aspektusra helyezve, a liturgia központi elemévé tették a közösség úrvacsoravételét. Ehhez a templom belső terét is megfelelően kellett alakítani, hiszen az oltárt a szentélyből a hajóba kellett helyezni, ami sokszor a padok átrendezését is maga után vonta. Ezeket a folyamatokat az első világháború természetes módon visszavetette, de már a háború előtt létrejött egy tehetséges fiatal építészekből álló csoport, akik készen álltak arra, hogy tudatosan átalakítsák a templomok terét és formáit az új koncepcióknak (liturgia-központú belső tér) megfelelően (SCHNELL 1974, 15. o.).

Nem egyértelműen kimutatható a wiesbadeni program s akár az Otzen centralizáló terveire való hivatkozás, de tény az, hogy az 1890-es évektől Magyarországon is határozottan kirajzolódik egy olyan kísérletező irány, amely a centrális alaprajzú templomok megújítását tűzte ki célul, részben Schulek, részben Pecz templomépítészeti elveire alapozva. Ez az irány valójában a két világháború között válik hangsúlyossá.

6. kép. A kaposvári evangélikus templom

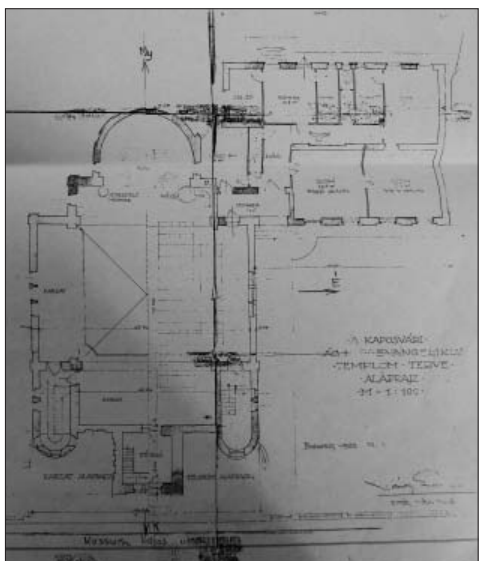

Centrális protestáns templomok a két világháború között

Ha a két világháború közötti, jellemzően az 1920-as évek végétől megélenkülő templomépítészeti mozgalmakon belül a centrális alaprajzú protestáns templomokat tekintjük, biztosan jellemezhetőek egyfajta kísérletező szándékkal. Ez a kísérletezés már az eddig bemutatott templomépületekre is jellemző volt. Azonban éppen kísérleti jellegük miatt

7. kép. A kaposvári evangélikus templom

8. kép. A kaposvári evangélikus templom terve

sokszor izgalmas megoldásokat mutatnak, s egy-egy terv, koncepció különböző variációk segítségével éveken át különböző építészek keze nyomát viselve változik, alakul. Ilyen volt Schulek szegedi református temploma, amelyet Pecz Samu továbbgondolt, megalakítva ötszög alakú ideáaltervét, amelyet Sztehlo Ottó szolnoki református templomának tervezése során felhasznált, majd Pecz a tervet tovább alakítva megvalósította azt a Szilágyi Dezső téri templom építkezése során. Pecz terve még a 20. században is tovább él Borsos József egy korai pályázatához kapcsolódva, amelyben egyértelmű Pecz-inspirációk fedezhetők fel (Debrecen, Árpád téri templom).

A protestáns egyházaknál a katolikusoktól eltérő motiváció eredményezte a centrális templomok építését. L. C. STURM művei alapvetően határozták meg a centralitásról szóló építészeti diskurzust a protestáns egyházakon belül (1718). Mindemellett természetesen a liturgia és a különböző egyházi rendelkezések is formálták a templom terét, és nem szabad elfeledkeznünk a protestánsoknál is éppolyan fontos szimbolikus jelentésről sem. A protestáns egyházaknál a centrális templomok építésénél a szimbólumérték mellett erős geometrizáló hagyomány van jelen, illetve az a fajta motiváció, logika, hogyan lehet a gyülekezet méreteihez igazodva szerkezetileg egyszerű és költségkímélő megoldásokat alkalmazni. (Ezekkel a kérdésekkel Pecz Samu és Sándy Gyula is foglalkozott). Az építendő templomok stílusánál és alaprajzi kialakításánál mindemellett rendkívül fontos szerep hárult a gyülekezetre és természetesen a megbízott építészre, akinek iskolázottsága meghatározó jelentőségű volt. Mivel a protestáns egyházaknál a gyülekezetek önálló jogi személyiséggel bírnak, és a római katolikus OET és KEH működéséhez hasonló egyházművészeti bizottságot is csak aránylag későn alakítanak (1940-ben), ezért a megbízási kérdés mindig az adott gyülekezet és az építész közötti kapcsolattal jellemezhető. A geometrizáló hagyományt és kísérletező jelleget befolyásolja a funkcionális térszemlélet, amelyet pedig a történeti építészeti hagyományai egészítenek ki.

Míg a hosszhasas templomok esetében a hajók száma, illetve a szentély kialakítása alapján hozhatók létre altípusok, addig a centrális templomoknál a különböző geometrikusan központos terek változatos alaprajzi típusú centrális templomokat mint altípusokat alakítanak ki. Ebben az értelemben beszélhetünk kör, ellipszis, görögkereszt vagy páros (négyzet, hatszög, nyolcszög), illetve páratlan sokszög (háromszög, ötszög) alaprajzú típusokról, valamint a központosítás felé mutató megoldásokról, amelyek a belső szerkesztéssel és a

berendezéssel közelednek a centrális típusokhoz, mint a T vagy L alaprajzú centralizáló templomépületek, ahogyan azokat STURM traktátusaiban közölte (1718).

A két világháború között épült centrális templomok csoportosítása Pecz Samu elvei alapján

Görögkereszt alaprajzú templomok

Pecz Samu a protestáns templomépületek alaprajzi csoportosításában a harmadik csoportot a kereszt formájúaknak szánta, s megjegyzi, hogy bár kísérletek mutatkoztak arra, hogy a görögkereszt mind a négy szárát karzatokkal lássák el, ennek alkalmatlansága miatt a típus megkezdte fejlődését a funkcionális irányba, miszerint csak a két oldalsó keresztszárba épül karzat. Magyarország egyik első görögkereszt alaprajzú evangélikus temploma Késmárkon (1717) megvalósítja a Pecz által javasolt térstruktúrát, hiszen a három keresztszárban épült karzat, és a negyedikben kapott helyet az oltár. Ezt az elrendezést követi később Maglód (1776) és Domony (1777) temploma is. A 19. század közepéig számos – főleg lutheránus – templom épül görögkereszt alaprajzzal (békéscsabai Kistemplom a bővítés után, Besztercebánya, Kassa, Igló, Miskolc). A századforduló közeledtével ez a folyamat lelassulni látszik, s végül Ybl Miklós kecskeméti temploma (1863), Budapesten a Rákóczi úti szlovák evangélikus templom (1867) s a diósgyőri templom (1902) építése után közel negyedszázadnyi szünet után épült újra e térstruktúrával evangélikus templom Kaposváron (1929) (6–8. kép). Református templomok közül az 1926-ban megkezdett csillaghegyi református templom is görögkereszt elrendezést kapott.

A két világháború között a protestáns templomépítészet új közösségi épülettípusa, amely funkciójában ötvözi a templomot a gyülekezeti központtal is, sok esetben köthető ezen alaprajzhoz. „E típus előzményének tekinthető az a 18. század elején Leonhard Christoph Sturm által több változatban publikált L alaprajzú templomterv, amelyet parókiával, gyülekezeti teremmel, könyvtárral lehetett bővíteni.” (KRÄHLING 2008, 26.o.) Ezt a típust követi görögkereszt alaprajzzal és félköríves apszissal Sándy Gyula három evangélikus temploma, a kaposvári (1929), a diósgyőr-vasgyári (1936–38) és a győr-nádorvárosi (1940) evangélikus templom, valamint Szántay Endre csillaghegyi református temploma. Azonban míg a kaposvári templom esetében az egyházközség igényei szerint a templomot egy hozzá csatolt lelkészlakkkal és gyülekezeti teremmel bővítette a tervező, addig a

9–10. kép. Evangélikus templom Diósgyőrben

11–13. kép: A rákospalotai evangélikus templom

csillaghegyi, diósgyőri és győri templom esetében a templom épülete foglalja magában a gyülekezeti központot, egyesítve ezáltal a funkciókat (9–10. kép).

Sokszög alaprajzú protestáns templomok

Lutheránus templomok esetében a négyzet-, a hatszög- és a nyolcszögforma terjedt el, aminek leginkább liturgiai okai vannak. Míg a háromszögre vagy nyolcszögre szerkesztett alaprajzú templom a közös – evangélikus és református – használatú szakrális épületekre volt jellemző, addig a páros számú oldallal rendelkező templomok az evangélikus, a páratlan számú oldallal rendelkező templomok a református egyházban jellemzőek.

1891-ben Johannes Otzen kísérletezett sokszög alaprajzú templomokkal a wiesbadeni programnak megfelelően. Jellemzően centrális, nyolcszög, kör, háromszög, négyzet és görögkereszt alapú struktúrákból indult ki, amelyeket toronnyal és félköríves záródású bővítményekkel látott el. A templomtervezésének fő szempontja, hogy a tekintet minden esetben az oltár és a szószék felé irányuljon, éppen ezért Otzen a pad sorok koncentrikus körökben való elhelyezésével, az oltárral mint centrummal a középpontban is ezt támogatja.¹

Centrális evangélikus templomok tervezésekor PECZ Samu a páros számú oldalú sokszögből szerkesztett alaprajzot javasolja, ahol a szentély a bejáratl szemben helyezkedik el (1888, 201. o.). A páros sokszög alaprajzú templom esetében a sokszög egyik oldalán nyíló bejáratl szemben minden esetben a sokszög egy oldala áll, ahol el lehet helyezni a szentélyt. Ezzel ellentétben a páratlan sokszögű alaprajz esetében a bejáratl oldallal szemben a sokszög egyik csúcsa áll, amely inkább a szószék elhelyezésére lehet alkalmas. Éppen ezért PECZ Samu kálvinista templomok alapformájaként a három-, négy-, illetve ötszöget javasolja, és katolikus, illetve lutheránus templomok esetében a páros sokszöget ajánlja (1888, 135. o.).

¹ A kísérletek megvalósulása az 1892-ben tervezett wiesbadeni Ringkirche, ami már az új evangélikus egyházkoncepciót fejezi ki.

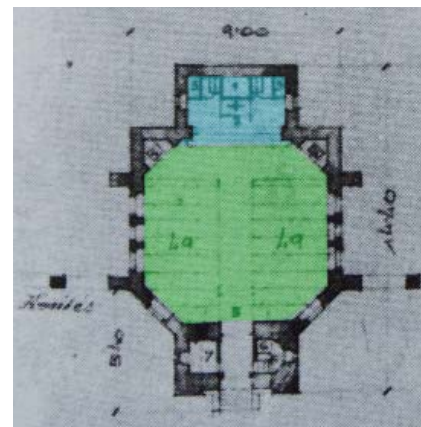
Négyzet

A korszakban két négyzet alaprajzú evangélikus és egy református templom épült Magyarországon; a két evangélikus templom a főváros akkor fejlődő, de urbanisztikailag a városközponthoz képest periférikus területén. Az első világháború után a főváros környéki települések lakossága felduzzadt, és az új közösségek kialakulása jelentős számú templomépítkezést vont maga után. Sándy Gyula több mint tíz evangélikus templomot épített ezeken a területeken a két világháború közötti években, amelyek közül a rákosszentmihályi (1933–34) centrális, négyzet alaprajzzal épült. A templom Sándy Gyula változatos térlefedési megoldásai ellenére síkmennyezzettel készült. Ezzel ellentétben a magyar evangélikus templomépítészetben egyedülálló módon, hasonló alaprajz mellett hatalmas tamburos kupolával fedett az 1936–41 között épült rákospalotai templom, melyet László György és Szalkai Jenő tervezett (11–13. kép). Bár a reneszánszban gyökerező, lanternával ellátott, kupoladobra ültetett félgömbkupola zárja le az épületet, az anyaghasználat, a hosszú, keskeny ablakok kialakítása már a modern építészet elveinek beépüléséről tesz tanúbizonyságot. A négyzetes alapra állított vasbeton kupola szokatlan megoldását adja az evangélikus templomoknak, a kupolával hangsúlyozott centralitás katolikus templomépítészeti hagyományokban gyökerezik, nagyszabású és ünnepélyes módon fejezi ki a gyülekezet egységét, bár alkalmasságáról megoszlanak a korbéli vélemények.

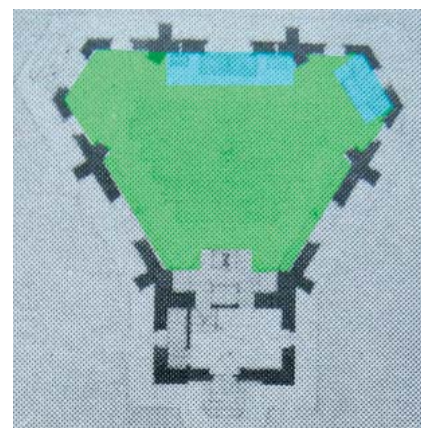
Hasonló elrendezéssel épült Medgyaszay István kelenföldi református temploma. Érdekesség, hogy a tervpályázat bíráló bizottságának tagjai között megtaláljuk Sándy Gyulát is, aki Pecz tanítványként maga is sokat foglalkozott centrális templomok tervezésével, vagyis képviselte a kísérletező irányt.

Ötszög

Schulek Frigyes volt az úttörő, aki a hagyományokkal szakítva megalkotta a páratlan számú sokszögből fejlesztett templomteret. Pecz Samu ezt az elrendezést fejlesztette tovább jegyzetfüzetében, amiről SÁNDY Gyula visszaemlékezéseiből értesülünk (2005, 38–39. o.). Pecz Samu irányelveiben a kálvinista templomok számára leginkább alkalmas formát többek között az ötszögben látja, hiszen abban a szószék szembe helyezhető a bejárattal, amely a sokszög egyik oldalán nyílik. Pecz javaslata szerint ötszögű alaprajzú épületek esetén síkmennyezet helyett inkább boltozatot, kupolát kell alkalmazni a térlefedésre, ami emeli az építési költségeket. PECZ ötszögű ideáltervének bemutatásakor kitér az ötszögű templomok melletti tornyok elhelyezésének problematikájára, s megoldásként az alárendelt, additív típusú tornyot preferálja (1888). Pecz mind az ideáltervén, mind debreceni templomán, mind pedig Szilágyi Dezső téri templomán a középre szervezett centrális térrész kiemelésére törekedett. Ezen a gondolatmeneten továbblépve fejleszti Borsos József Schulek és Pecz tervét. A szegedi Honvéd téri templom építésekor a telek alakja ismét alkalmat adott a már kipróbált ötszögű szerkesztésre (14. kép). Borsos az ötszögű teret kiemelte a középpontból, s magát az ötszöget választotta temploma alapformájának egyetlen tágas kupolatér építésével.

14. kép: A merseváti református templom

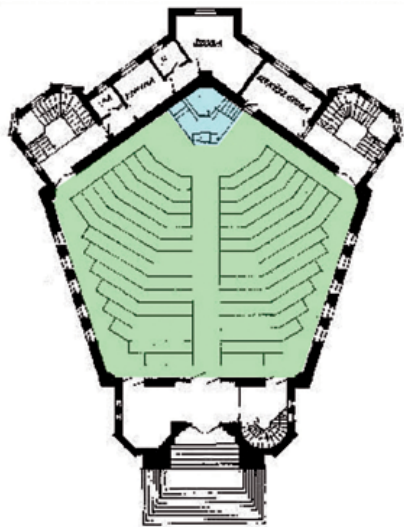

15. kép: A sümegi evangélikus-református templom

Hat-nyolcszög

A sokszög alaprajzú templomok közül a korszakban, részben Szeghalmy Bálint munkássága okán, a hat-nyolcszögű alaprajzzal épült épületek emelkednek ki. Sümeg (1936–37) (15. kép), Hévíz (1937–39), Mersevát (1941) (16. kép)

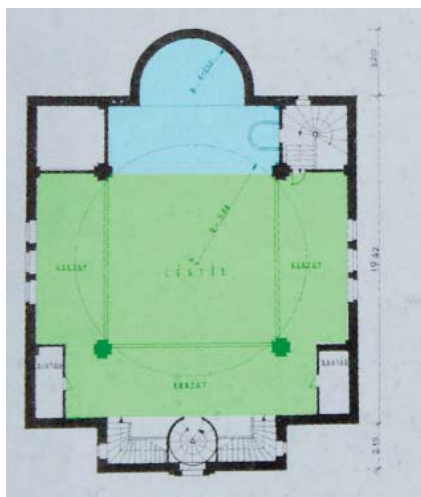

16. kép. A szegedi Honvéd téri református templom

templomai az ő nevéhez köthetőek, míg a gödöllői templomot (1929–32) Hertzl Frigyes tervezte. Úgy tűnik, hogy a két világháború közötti időszakban a közös, evangélikus-református használatra épült templomépületek jellegzetes alaprajza volt a páros sokszög, hat-nyolcszög, ami többé-kevésbé mindkét felekezet liturgiai előírásainak megfelelt, illetve könnyen alakítható volt. Így tervezte Szeghalmy a hévízi és a sümegi templomokat is (15. kép). E templomok közös jellemzője, a központi hat-nyolcszög tömege kiemelkedik és az épület külső formálásában is érvényre jut; jellemző továbbá a templom épületéhez szervesen kapcsolódó négyszögletű alapon álló templomtorony, amely általában a bejárati szakaszt hangsúlyozza. A nyolcszögű toronnyal és előcsarnokkal bővített térformát választotta Sándy Gyula is szegedi evangélikus templomának tervezéséhez, amely végül nem épülhetett meg, de kiviteli terveit őrzi a Magyar Építészeti Múzeum.²

Kör, ovális alaprajzú templomok

Pecz Samu kategorizálása szerint a protestáns templomok alaprajzi csoportosításában a második csoportot képezik a kör és sokszög alaprajzú templomok, amelyeknél karzatok építésével bővítették a teret, s az oltárt vagy a karzat előtt, vagy külön e célra épített szentélyben helyezték el. Az 1944-ben kiadott *Evangélikus templomok* című összefoglaló kötetben Friedrich Lóránt a kör és ellipszis alaprajzú evangélikus templomokat – amelyeket kevésbé tart alkalmasnak – különleges, elszigetelt példának nevezi. Ennek ellenére a két világháború között, feltehetően német hatásra (Strum és Bartning) Magyarországon is születtek kiemelkedő példák. A kör és ellipszis alaprajzú típus előzményeiként csupán néhány hazai kísérletet említhetünk mind a két világháború közötti időszakból, mind az azt megelőző korokból, míg német nyelvterületen rendkívül széles körben alkalmazták. A hazai példák közül az egyik legkorábbi Kimnach Lajos soproni templomának terve 1783-ból, amelyben egy hatalmas elliptikus, karzatokkal bővített teret egyetlen kupolával fedett le. Időben ezt követi a kassai evangélikus templom (1804), amely egy alapvetően elliptikus struktúrára szerveződő, görögkereszt formára bővített, kupolával fedett tér. A két világháború között két evangélikus templom épült kör alaprajzzal, 1929-ben a kőbányai evangélikus templom és bérház tervezésére kiírt építészeti tervpályázat nyertese, Frecska János építhette meg centrális, kör alaprajzú templomát, amely modern szemléletet tükröz. A progresszív irányt követte Szontagh Pál is, aki bordnádásd-lemezgyártelepi templomát (1934) apszissal és bejárati szakasszal bővített egyetlen kör formájában tervezte meg.

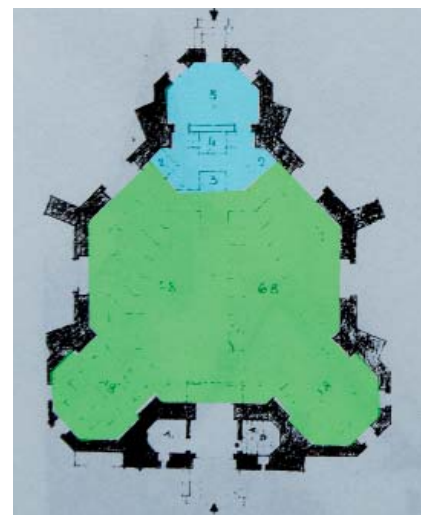
17. kép. A diósgyőri református templom

² Magyar Építészeti Múzeum Ists. 2002. 10. 50. 12.

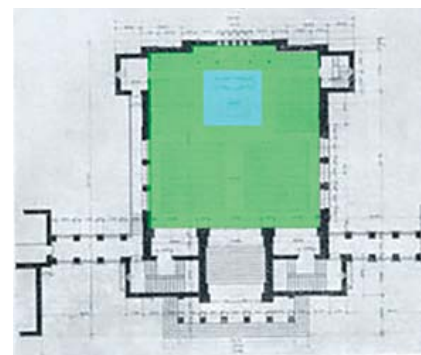
A centrális téralakítású templomok 20. századi elterjedését a külföldi minták lecsapódásain túl egyértelműen befolyásolták az olyan példaértékű hazai épületek, mint Schulek Frigyes szegedi temploma és Pecz Samu ideális templomtervei, Szilágyi Dezső téri temploma, valamint elméleti összefoglalója és irányadó elvei. S bár a hosszhasas alaprajz a megszokott gyakorlatok és a hagyományok továbbélése miatt továbbra is jelentékenyebb mennyiségű protestáns templom terét szervezte, mégis kimutatható egyfajta elmozdulás a progresszív, centrális térstruktúra irányába.

Hivatkozott művek

- FRIEDRICH Lóránt 1944. *A magyar evangélikus templom fejlődése az újkorban*. In: KEMÉNY-GYIMESI 1944.
- KEMÉNY Lajos – GYIMESI Károly 1944. *Evangélikus templomok*. Athenaeum, Budapest.
- KRÄHLING János 2008. A 20. századi magyarországi evangélikus templomépítéset a rendszerváltozásig. In: uó – Vukoszávlyev Zorán (szerk.): *Új evangélikus templomok*. Luther Kiadó, Budapest.
- MENTZER, Raymond A., Jr. 1999. The Reformed Churches of France and the Visual Arts, Seeing Beyond the Word. In: Corby, F.P. (szerk.): *Visual Arts and the Calvinist Tradition*. Eerdmans, Grand Rapids.
- PECZ Samu 1888. A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével. *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye*, 22. évf. 241 – 251. o.
- RÓKA Enikő 1996. Pecz Samu Szilágyi Dezső téri református temploma és a protestáns centralizáló templomépítészeti hagyomány. *Ars Hungarica*, 2. sz. 117–175. o.
- SÁNDY Gyula 2005. *Hogyan lettem és hogyan voltam én templom-építő, -tervező és művezető építész?* Magyar Építészeti Múzeum, Budapest. (Lapis Angularis VI.)
- SÁNDY Gyula 1944. A templomépítések gyakorlati megvalósítása. In: KEMÉNY-GYIMESI 1944.
- SCHNELL, Hugo 1974. *Twentieth Century Church Architecture in Germany. Documentation, Presentation, Interpretation*. Schnell & Steiner, Munich–Zurich.
- STURM, Leonhard Christoph 1718. *Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchenwohl anzugeben*. Augsburg.

18. kép. A hévízi evangélikus–református templom

19. kép. A budapest-kelenföldi református templom

Baku Eszter művészettörténész. 2009-ben diplomázott a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán művészettörténészként. 2007–2010 között a Magyar Építőművészek Szövetségének munkatársa. 2010–2013 között a BME Építésmérnöki Kar Csonka Pál Doktori Iskolájának PhD-hallgatója. Doktori kutatásait az Építészettörténeti és Műemléki Tanszéken végzi. 2014-től Műemlékvédelmi szakmérnöki posztgraduális képzés hallgatója. Kutatási területe a két világháború közötti magyar építéset, különös tekintettel a szakrális emlékekre.

